

PISMA KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE SVAKODNEVNOG ŽIVOTA U SARAJEVU TOKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA*

Ajdin Muhedinović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
muhedinovicajdin@gmail.com

Apstrakt: Ovaj rad istražuje transformaciju svakodnevnog života stanovnika Sarajeva tokom Drugog svjetskog rata, s posebnim naglaskom na prilagođavanje ratnim okolnostima i redefiniranje društvenih i kulturnih obrazaca ponašanja. U središtu analize nalazi se fenomen “ratne svakodnevice”, sagledan kroz prizmu privatne korespondencije stanovnika Sarajeva. Pisma, kao dragocjeni izvori ličnih svjedočanstava, omogućavaju uvid u individualne i kolektivne strategije preživljavanja, izražavanje emocija, odnose među ljudima, kao i načine na koje su pojedinci doživljavali i tumačili stvarnost obilježenu ratom. Analizom sadržaja ovih pisama rad nastoji rasvijetliti kako su stanovnici, u uslovima nesigurnosti, nestašice i straha, nastojali očuvati osjećaj normalnosti i kontinuiteta svakodnevnog života. Privatna prepiska ne samo da odražava širi društveni kontekst, ideološke pritiske i moralne dileme karakteristične za ratno doba već i svjedoči o složenosti ljudskog iskustva u izvanrednim historijskim okolnostima. Time rad doprinosi dubljem razumijevanju dinamike “male historije” i značaja ličnih narativa u rekonstrukciji društvenih iskustava tokom Drugog svjetskog rata.

Ključne riječi: Sarajevo, Drugi svjetski rat, svakodnevni život, privatna korespondencija, Nezavisna Država Hrvatska.

*Ovaj rad nastao je u sklopu naučnoistraživačkog projekta pod nazivom “Svakodnevni život u Sarajevu za vrijeme Drugog svjetskog rata”, koji je realiziran na Univerzitetu u Sarajevu – Institutu za historiju, uz finansijsku podršku Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

Abstract: This paper explores the transformation of everyday life in Sarajevo during the Second World War, with particular emphasis on adaptation to wartime circumstances and the redefinition of social and cultural patterns of behavior. At the centre of the analysis lies the phenomenon of “wartime everyday life,” examined through the lens of private correspondence among the city’s residents. Letters, as valuable sources of personal testimony, provide insight into individual and collective strategies of survival, expressions of emotion, interpersonal relationships, and the ways in which people perceived and interpreted a reality marked by war. Through an analysis of these letters, the paper seeks to illuminate how residents, amid uncertainty, scarcity, and fear, strove to preserve a sense of normalcy and continuity in their daily life. Private correspondence not only reflects the broader social context, ideological pressures, and moral dilemmas characteristic of the wartime period, but also bears witness to the complexity of human experience in extraordinary historical circumstances. In doing so, the study contributes to a deeper understanding of the dynamics of “microhistory” and the significance of personal narratives in reconstructing social experiences during the Second World War.

Keywords: Sarajevo, Second World War, everyday life, private correspondence, Independent State of Croatia

Uvod

Jedno od ključnih obilježja dvadesetog stoljeća, kako na svjetskom nivou tako i na prostoru Bosne i Hercegovine, bile su tragedije dvaju svjetskih ratova, kojima je u domaćem kontekstu potrebno pridružiti i ratne događaje iz perioda 1992–1995. godine. Tokom ovih sukoba bosanskohercegovačko društvo suočavalo se s različitim oblicima stradanja, patnje, prisilnih migracija, gladi i siromaštva, što je svakodnevni život stanovništva činilo bitno drugačijim u odnosu na mirnodopski period. Svakodnevnicu, kao društveni fenomen kojem historiografija već duže vrijeme pridaje značajnu pažnju, u ratnom okruženju poprima specifične oblike, pa njeno istraživanje predstavlja poseban izazov. U okolnostima kakve su vladale na prostoru Bosne i Hercegovine tokom Drugog svjetskog rata, strah za opstanak i potreba za preživljavanjem postaju presudni faktori koji oblikuju ljudsko

ponašanje i mijenjaju dotadašnje životne navike i obrasce djelovanja. Dragocjeni podaci za proučavanje ratne svakodnevneice mogu se, ukoliko su sačuvani, pronaći u arhivskim fondovima civilnih vlasti te u dokumentaciji različitih zavoda i institucija koje su brinule o snabdijevanju stanovništva hranom, zdravstvenom njegom i lijekovima. Ipak, ono što često nedostaje jeste personalizirana slika stvarnosti u njenim svakodnevnim manifestacijama, koju službeni izvori administrativne prirode teško mogu dočarati. Upravo u tom kontekstu posebnu vrijednost imaju pisma kao oblik privatne korespondencije i pisane komunikacije. Kroz takve zapise pojedinac sa sebi bliskim osobama dijeli najintimnije aspekte svog života u ratnim uslovima: emocije, brige, strahove, nade i male radosti koje uprkos svemu potvrđuju otpornost ljudskog duha.

Cilj ovoga rada jeste na osnovu analize odabranih pisama, odnosno dijela sačuvane privatne korespondencije iz perioda Drugog svjetskog rata, a koju su pisali ljudi koji su boravili u Sarajevu, doprinijeti razumijevanju ratne svakodnevneice na sarajevskom području. U radu se fokusiram na socijalni i privatni aspekt života i nastojim ponuditi uvid u to kako su pojedinci izražavali svoj odnos spram niza problema koji su se pred njima pojavili u ratnom periodu. Autori dostupnih i ovdje analiziranih pisama predstavljaju heterogenu grupu, od intelektualaca i javnih djelatnika, do “nepoznatih” ljudi. Michel de Certeau u svom djelu *The Practice of Everyday life*, upućuje na to da se način djelovanja “običnih” ljudi ne treba posmatrati samo kao nejasna ili neuhvatljiva forma društvene aktivnosti, već da su svakodnevne ljudske aktivnosti “taktike” prevazilaženja “strategija” koje oblikuju sistemi vlasti.¹ U tom smislu, istraživanje fenomena ratne svakodnevneice može poslužiti da stvorimo metonimijsku sliku o tome kakav je bio život ljudi u vanrednim okolnostima, ali i više od toga. Ono omogućava propitivanje načina i intenziteta na koji je historijski kontekst, sa svim svojim specifičnostima, utjecao na život “malog čovjeka” i na njegove odnose s dominantnim društvom, političkim i ideološkim strukturama vremena. Poseban značaj u okviru ovog pristupa ima uvođenje perspektive historije emocija, koja, kako

¹ Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California, 2011, xii-xxxiv.

ističe Jan Plamper, omogućava razumijevanje osjećanja kao društveno i kulturno konstruiranih fenomena, a ne isključivo kao individualnih psiholoških reakcija.² Ova dimenzija istraživanja otvara mogućnost sagledavanja emocija poput straha, nade, tuge, nostalgije i ljubavi kao sastavnog dijela iskustva rata i važnih pokazatelja načina na koji su pojedinci doživljavali i tumačili svakodnevicu u izvanrednim okolnostima. U tom smislu, privatna pisma ne predstavljaju samo dokumente o materijalnim uvjetima života, nego i svjedočanstva o emocionalnim strategijama preživljavanja i održavanja smisla u situacijama ekstremne nesigurnosti. Maren Lorenz u svojim istraživanjima naglašava da analiza emocionalnih izraza u ličnim svjedočanstvima otkriva duboke rane koje rat ostavlja na tijelu i duši pojedinca, ali i načine na koje se te rane prevode u kulturološki razumljive oblike osjećanja i pripovijedanja.³ Takva svjedočanstva, među kojima pisma zauzimaju posebno mjesto, predstavljaju dragocjen izvor za historijska istraživanja jer omogućavaju uvid u emocionalne, socijalne i kulturne dimenzije ljudskog iskustva u ratnim okolnostima. U tom kontekstu, u središtu ovog rada nalaze se pisma koja su pisali muškarci, budući da je sačuvano tek nekoliko primjeraka ženskih pisama. Takav raspored izvora, zajedno s drugim relevantnim faktorima, u značajnoj mjeri oblikuje predstavu o ratnoj svakodnevici koja se ovdje analizira. S tim u vezi važno je naglasiti da cilj rada nije stvaranje potpune slike o svakodnevnom životu u Sarajevu tokom Drugog svjetskog rata, već pružanje priloga njegovom razumijevanju kroz analizu uzoraka privatne korespondencije, sagledanih iz perspektive historije emocija i subjektivnih percepcija autora/-ice pisama.

Drugi svjetski rat na prostoru Bosne i Hercegovine započeo je 6. aprila 1941. godine, napadom sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju, što je rezultiralo njenom brzom vojnom kapitulacijom, okupacijom i teritorijalnom

² Jan Plamper, *Geschichte und Gefühl. Grundlagen der Emotionsgeschichte*, München: Siedler, 2012, 11–51.

³ Maren Lorenz, "Tiefe Wunden. Gewalterfahrung in den Kriegen der Frühen Neuzeit", u: *Gesellschaft – Gewalt – Vertrauen. Jan Philipp Reemtsam zum 60. Geburtstag*, ur. Ulrich Bielfeld, Heinz Bude, Bernd Greiner, Hamburg: Hamburger Edition, 2012, 332–354.

dezintegracijom. Na porušenim ostacima jugoslavenske države uspostavljen je niz kolaboracionističkih tvorevina, od kojih je jedna bila Nezavisna Država Hrvatska (NDH), proglašena 10. aprila 1941. godine.⁴ U njen sastav bio je uključen čitav teritorij Bosne i Hercegovine, koji je potom organiziran u administrativne jedinice koje su bile nazivane “Velike župe”, a Sarajevo je bilo sjedište Velike župe Vrhbosna.⁵ Prema procjenama, 1941. godine Sarajevo je imalo više od 80.000 stanovnika.⁶ Nova politička struktura uspostavljena pod okriljem NDH vrlo brzo je oblikovala društvenu stvarnost obilježenu institucionaliziranim nasiljem, represijom i sistemskim zločinima. Ustaški je režim provodio politiku državnog terora, koja je uključivala genocid nad Srbima, Jevrejima i Romima, kao i progon svih pojedinaca i grupa koje su bile označene kao neprijatelji poretka. Ovakva politika neposredno je utjecala na svakodnevni život stanovništva, koji je bio obilježen atmosferom straha, nesigurnosti i potpunom destabilizacijom društvenih

⁴ Pogledati: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998; Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNZG – University Press, 2016; 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, ur. Enver Redžić, Sarajevo: Veselin Masleša, 1973; Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Tuzla: Univerzal, 1983; *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945)*, ur. Adnan Jahić i Sanja Gladanac Petrović, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023; Marko Attila Hoare, *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni. Partizani i četnici 1941–1943.*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2023, 31–135; Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*, Hamburg: Hamburger Edition, 2013, 67–104.

⁵ Velike župe bile su administrativno-upravne jedinice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Više u: Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb: P.I.P. Pavičić, 2002, 88.

⁶ Iako popis stanovništva, koji bi bio jedini mjerodavan pokazatelj tačnog broja stanovnika, nije izvršen od 1931, do određenog podatka o broju stanovnika Sarajeva došao je Gradski aprovizacioni ured koji je izdavao potrošačke iskaznice stanovnicima Grada kako bi bolje regulirali raspodjelu prehrambenih proizvoda. Informacije navode da “prema ispunjenim potrošačkim iskaznicama na osnovu podnešenih prijava ustanovljeno je da Sarajevo ima 87 tisuća potrošača”. “Sarajevo ima 87.000 potrošača”, *Sarajevski novi list*, 28. 6. 1941, 4. Određene procjene o broju stanovništva Sarajeva 1941. mogu se pronaći i u: *Brojtni izveštaj Organizatornog ureda Glavnog ustaškog stana*, br. 5–8, april-maj 1942, 47; Pogledati i: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine knjiga II*, Beograd: Opšta državna statistika, 1938; a o općim demografskim kretanjima više u: Seka Brkljača, “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”, u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 14–16.

odnosa već u prvim mjesecima okupacije. Grad je bio pod ustaškom upravom, ali je važnu ulogu imalo i prisustvo njemačke vojske i policije, čiji je interes često igrao i presudnu ulogu u donošenju odluka.⁷ Administrativni i upravljački instrumenti vlasti uspostavljeni u okviru NDH pokazali su se nedovoljno efikasnim u procesu upravljanja svakodnevnim životom u Sarajevu. Priliv sve većeg broja izbjeglica dodatno je opteretio već slabe kapacitete lokalne uprave. Posljedično tome, socijalni sistem, a posebno snabdijevanje stanovništva osnovnim životnim namirnicama i zdravstvena zaštita, počeo je ozbiljno slabiti. Već tokom prve ratne zime 1941/42. godine osnovne potrepštine postale su teško dostupne velikom dijelu sarajevskog stanovništva.⁸ Problem ishrane pratio je Nezavisnu Državu Hrvatsku tokom cijelog perioda rata. Kao slabo razvijena agrarna zemlja, NDH je teško prevazilazila poteškoće nastale prekidom snabdijevanja. Nije bila u stanju preraspodjelom poljoprivredne proizvodnje ublažiti ratne poremećaje, što je dovelo do trajne krize u prehrani stanovništva.⁹ Prema nekim podacima, krajem 1943. godine vlasti NDH uspijevale su osigurati tek 6–7% potrebnih prehrambenih namirnica, što jasno pokazuje ozbiljnost stanja u poljoprivrednoj proizvodnji i težinu izazova u snabdijevanju stanovništva¹⁰

Upravo u ovakvom političkom i društvenom kontekstu, obilježenom represijom, nesigurnošću i dezorganizacijom struktura vlasti, mijenja se svakodnevni život građana Sarajeva i poprima specifičan oblik. Kao što je

⁷ Emily Greble, *Sarajevo 1941–1945*, Sarajevo: University press – izdanja Magistrat, 2020, 62; Pogledati i: Ajdin Muhedinović, “The Attitude of the Authorities of The Independent State of Croatia Towards the Refugees in Sarajevo During 1941 and 1942”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, br. 20, 173–198.

⁸ Pogledati: A. Muhedinović, “The Attitude of the Authorities”, 173–198; Ajdin Muhedinović, “Djelovanje i uloga Muslimanskog dobrotvornog društva ‘Merhamet’ u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)”, u: *Radovi (Historija, Historija Umjetnosti, Arheologija)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet – Centar za historijska istraživanja (CeHIS), 2023, br. 10, 60–61.

⁹ Više o stanju poljoprivredne proizvodnje i uticaja rata na proizvodnju hrane u NDH pogledati: Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart: Deutsches Verlags – Anstalt, 1983, 263–276.

¹⁰ Isto.

ranije navedeno, historijski izvori “administrativne provenijencije” pružaju uvid u strukture moći, ideologiju i represivne mehanizme u NDH. Međutim, oni rijetko osvjetljavaju kako su te okolnosti doživljavali i proživljavali obični ljudi. Privatna pisma pisana tokom Drugog svjetskog rata, a sačuvana u različitim arhivskim fondovima, predstavljaju vrijedan izvor za razumijevanje upravo te dimenzije rata i svakodnevnog života. Kroz riječi pojedinaca, muškaraca i žena, poznatih i anonimnih, moguće je jednim dijelom rekonstruirati svakodnevicu u ratnim uslovima: emotivna stanja, brige, strategije preživljavanja, odnose među ljudima i načine na koje su Sarajlije pokušavale očuvati minimum normalnosti u ratnim okolnostima. U historiografiji u Bosni i Hercegovini pisma i privatna korespondencija nisu dovoljno korišteni kao historijski izvor unatoč tome što je epistolarna građa, kao povijesno vrelo, prepoznata u nizu recentnijih znanstvenih radova.¹¹ Jedan od rijetkih izuzetaka u kontekstu proučavanja ratne svakodnevnice na temelju pisama kao izvora jeste rad Hane Younis, “Selami i poljupci sa fronta”, u kojem autorica analizira privatnu korespondenciju

¹¹ *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, ur. Amer Maslo, Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo i Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2024, 15–27; Pogledati i: Amer Maslo, Ajdin Muhedinović i Péter Selmeczi, “Pisma Šaćira Sikirića Ignazu Goldziheru”, u: *Radovi (Historija, Historija Umjetnosti, Arheologija)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet – Centar za historijska istraživanja (CeHIS), 2024, br. 11, 167–197; Amir Duranović, *Snažan eho brionski*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017, 147–149; Amir Duranović, *Islamska zajednica u Jugoslavenskom socijalizmu*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021, 172–176; Hana Younis, “Selami i poljupci sa fronta”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2017, br. 47, 139–158; Sabina Veladžić, “Jedno žensko sjećanje na bosanskohercegovački socijalizam 1980-ih i njegov kraj: Melika Salihbegović”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2024, br. 23, 291–381; Zlatko Hasanbegović, “Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, god. 40, br. 3, 996. Izuzetan značaj za proučavanje epistolarne građe imaju knjige: Sabaheta Gaćanin, *Pisma: Uvodna studija o tumačenju pisama kao izvora za opću, kulturnu i književnu historiju*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2018, te: Lejla Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2010; Pogledati i: Nehrudin Rebihić, “Pisma kao izvor za proučavanje književne prošlosti (na primjeru korespondencije Alije Nametka između dva svjetska rata)”, u: *Društvene i humanističke studije*, Tuzla: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, 2022, br. 2 (19), 17–44.

između supružnika Mahmut ef. i Ćamila-hanume Žiga i pokazuje, između ostalog, transformaciju svakodnevnice spomenute žene, koja je u periodu Prvog svjetskog rata živjela u Sarajevu.¹²

Šta nam pisma otkrivaju o svakodnevnom životu u ratnom Sarajevu (1941–1945)?

Značajan udio u korpusu ovdje analiziranih pisama predstavljaju ona koja je historičar Hamdija Kreševljaković poslao različitim osobama.¹³ Kreševljaković je ratno vrijeme, obilježeno složenim političkim i vojnim okolnostima pod ustaškom vlašću, proveo u Sarajevu, a njegova prepiska s različitim osobama oslikava fragmente tog turbulentnog doba. Na osnovu dostupnog korpusa korespondencije jasno je da je bio u kontaktu s razgranatom mrežom saradnika, prijatelja i kolega, među kojima se, po obimu razmijenjenih pisama, ističu Josip Matasović,¹⁴ Muhamed Hadžijahić¹⁵ i Seid Mustafa Traljić¹⁶. Kreševljakovićeva pisma otkrivaju fragmente

¹² H. Younis, "Selami i poljupci", 139–158.

¹³ O Hamdiji Kreševljakoviću vidjeti: Amer Maslo, "Bistar, naobražen i čedan: Znanstveni put i razvoj Hamdije Kreševljakovića (1888–1959)", u: *Hamdija Kreševljaković. Nekrolozi*, ur. Amer Maslo, Sarajevo: O.Z. Rekultura/ U.G. Videoarhiv, 2022, 7–41; Dio korespondencije Hamdije Kreševljakovića je već objavljen i analiziran u historiografskim radovima. Vidjeti: Amer Maslo, "Suradnja Hamdije Kreševljakovića i Ferde Šišića", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024, god. 56, br. 1, 99–114; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 15–27.

¹⁴ Josip Matasović (1892–1962) je bio hrvatski historičar i prijatelj Hamdije Kreševljakovića. Pogledati: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod, Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatski državni arhiv, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2013; Matasović, Josip. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/matasic-josip> (pristupljeno: 28. 7. 2025).

¹⁵ Muhamed Hadžijahić (1918–1986) bio je bosanskohercegovački pravnik, historičar. Više u: *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 19; Enes Pelidija, "Dr. Muhamed Hadžijahić – dostojan nastavljatelj porodične tradicije", u: *Znakovi vremena*, Sarajevo: Naučnoistraživački institut "IBN SINA", 2007, god. 10, br. 38, 10–35.

¹⁶ Seid Mustafa Traljić (1915–1983) je bio bosanskohercegovački i hrvatski historičar. Vidjeti: Mustafa Berhamović, "Arhivska zbirka Seida M. Traljića", u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2021, god. 28, br. 42, 235–245; Traljić, Seid Mustafa.

iz života jednog muslimanskog intelektualca i njegovog snalaženja u ratnoj svakodnevici. Ona predstavljaju izuzetno vrijedan historijski izvor jer odražavaju misli, dileme i društvene odnose jednog od najznačajnijih intelektualaca bosanskohercegovačke muslimanske zajednice u prvoj polovini 20. stoljeća, čije je djelovanje ostavilo dubok trag u kulturnom, naučnom i javnom životu tog doba.

Iz Kreševljakovićevih pisama saznajemo da je u periodu Drugog svjetskog rata njegova svakodnevica bila značajno narušena, te da je bio opterećen nastavničkim poslom.¹⁷ Naime, Kreševljaković je bio aktiviran iz mirovine i uposlen kao nastavnik u Učiteljskoj školi u Sarajevu.¹⁸ Kako zbog starosti tako i zbog loših uslova života, očito je imao sve više teškoća da podnosi rad u školi. Svoju iscrpljenost nastavničkim poslom opisao je riječima: “nastava je u nas započela 15. [februar 1942., nap. aut.] ovog mjeseca i svaki dan čim se vratim iz škole odmah legnem i kad malo odležim ručam i opet legnem”.¹⁹ O istom problemu govorio je i nakon što su škole u Sarajevu bile zatvorene,²⁰ te je zabilježio: “dok sam u školi radio uvjerio sam se da sam ostario i da je veliki grijeh što su me pomeli od moga posla, jer, vjeruj mi, nisam više za školu”.²¹

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/traljic-seid-mustafa> (pristupljeno: 28. 7. 2025). Na ovom mjestu neću opširnije opisivati vezu Kreševljakovića sa Matasovićem, Hadžijahićem i Traljićem. O tome više vidjeti: *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 15–27.

¹⁷ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Fond: Lični fond Hamdije Kreševljakovića (dalje: O-HK-219) – 39; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 51–52.

¹⁸ “Hamdija Kreševljaković – reaktiviran”, *Sarajevski novi list*, br. 99, 4. 9. 1941, 5.

¹⁹ Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), fond: Seid Mustafa Traljić (dalje: SMT) – 28-1635-1943.

²⁰ U državnim školama u Sarajevu nastava je obustavljena 12. marta 1942. zbog problema sa zaraznim bolestima, prije svega epidemije tifusa. Školska 1941/42. godina je zaključena s ocjenama dobivenim na taj datum i te školske godine nastavni proces u državnim školama nije bio obnovljen. Pogledati više u: Sanja Gladanac, *Državno školstvo u Velikoj župi Vrhbosna u Drugom svjetskom ratu sa akcentom na njegov ideološki sadržaj*, (magistarski rad – neobjavljeno) Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2012.

²¹ GHB-SMT-28-1623-1942.

Kreševljaković je u toku Drugog svjetskog rata bio suočen i s gubitkom doma koji je stradao uslijed ratnih dešavanja.²² O tome je pisao svojim najbližim prijateljima koji su se interesirali za njegovu sudbinu i stanje njegove porodice.²³ Hadžijahiću je pisao da stanuje “u školi (Mehmed paše Sokolovića ul. br. 8 prizemno, lievo). Imam sobu i kuhinju. Dosad sam se tri puta selio. Dao Bog, pa odavde selio u svoju Mjedenicu”.²⁴ U istom pismu zahvalio se Hadžijahiću za dvije knjige koje mu je poslao i koje su bile “prvi temelj moje nove biblioteke jer su sve moje knjige složene u jednoj garaži”.²⁵ Gubitak biblioteke i radnog prostora za historičara i intelektualca kakav je bio Kreševljaković sigurno je predstavljao težak udarac, te nešto što je privremeno usporilo ili onemogućilo njegov naučni rad. U jednom pismu upućenom Hadžijahiću, a govoreći u kontekstu dorađivanja svoga teksta, napisao je da “u ovim prilikama nije baš lako raditi, osobito meni bez biblioteke”.²⁶ Da je Kreševljakovićev naučni rad izuzetno trpio zbog ratnih dešavanja jasno je vidljivo iz nekoliko drugih pisama. Josipu Matasoviću pisao je u aprilu 1942. godine “već više mjeseci ništa ne radim, ništa ne pišem pa ni najobičnijih stvari. Od 1900., kad sam naučio ovo pismo, pa sve do zadnjih mjeseci nikada kroz to vrijeme nisam rjeđe uzimao pero u ruku. Tome su razlogom bili razni događaji što su se oko mene zbivali”.²⁷ Seidu Mustafi Traljiću pisao je da su ga muhadžiri “zbunili” pa zbog toga “dugo vremena na nauci nisam radio”.²⁸ Slično se žalio i Muhamedu

²² Podaci o tome kada i kako je stradao dom Kreševljakovića nisu mi poznati. S obzirom na to da Josip Matasović u pismu od 18. augusta 1941. godine piše da je primio od Seida Mustafe Traljića informacije o navedenom može se pretpostaviti da je do stradanja doma Kreševljakovića došlo na samom početku rata, odnosno u periodu njemačkog bombardiranja Sarajeva. HR-HDA-1059/11, br. 373, 18. 8. 1941. Pismo Josipa Matasovića Hamdiji Kreševljakoviću.

²³ HR-HDA-1059/11, br. 373, 18. 8. 1941. Pismo Josipa Matasovića Hamdiji Kreševljakoviću.

²⁴ *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938-1959)*, 55; HAS-O-HK-219-42.

²⁵ Isto.

²⁶ HAS-O-HK-219-43; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938-1959)*, 57.

²⁷ HR-HDA-1059/11, br. 373, 17. 4. 1942. Pismo Hamdije Kreševljakovića Josipu Matasoviću.

²⁸ GHB, SMT-28-1623-1942. O izbjeglicama u Sarajevu pogledati i: A. Muhedinović, “The Attitude of the Authorities”, 182-190; A. Muhedinović, “Djelovanje i uloga Muslimanskog dobrotvornog društva ‘Merhamet’”, 60-61; Miloš Hamović, *Izbjegništvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd: Filip Višnjić, 1994, 237.

Hadžijahiću kojem piše sljedeće: “na 3. o mj. [august 1944., nap. aut.] započela je škola. Ja teško radim. Nekako mi se ne da skoncentrirati, pa ne znam, šta će biti. Ne pišem ništa, jer ne mogu. A besposličariti nisam naučio. Jedino je što me veseli, da su moji zdravi”.²⁹ Na zanimanje Matice hrvatske da se nekoliko njegovih radova objavi kao knjiga pokazao je interes i pisao je Hadžijahiću ističući da navedene tekstove treba preraditi, ali da mora raditi “negdje gdje ne svira i gdje nema bojazni”.³⁰ Ovim riječima metaforički je izrazio potrebu za mirom pri radu, kojeg zbog ratnih dešavanja u tom trenutku, u Sarajevu, nije imao. Međutim, ne može se isključiti ni postojanje određene doze ravnodušnosti u navedenom iskazu prema vojnom aspektu dešavanja. Naime, takva pretpostavka dobija na zasnovanosti kada uzmemo u obzir da su navedene riječi jedna od njegovih rijetkih aluzija na ratna zbivanja. Naime, Tara Zahra u svom je radu ukazala na činjenicu da u privatnim korespondencijama često vlada svojevrsna ravnodušnost spram onoga što čitalac sa određene vremenske distance smatra da bi trebalo biti bitno.³¹

Iz pisama se može pročitati da je i nemogućnost putovanja bila značajan faktor koji je usporavao Kreševljakovićev rad, pa tako piše: “Ne radim skoro ništa to me grize. Putovati se ne može, a moj rad je sa putom skopčan, pa i to je jedan pored drugih razloga neradu. Mislio sam nastaviti s obradom Kreševa, Fojnice i Busovače u ovom obliku kakav je Vareš. Evo ljeto je na izmaku, a ja ne obidoh ovih mjesta”.³² Navedene informacije otkrivaju složenost ratne svakodnevice jednog muslimanskog intelektualca čije riječi, umjesto prikaza ratnih zbivanja, prenose ličnu perspektivu čovjeka koji, kao svojevrsni izbjeglica u vlastitom gradu, nastoji očuvati kontinuitet rada u okolnostima gubitka doma. Njegovo isticanje nemogućnosti putovanja, koje je smatrao neophodnim za svoj rad, svjedoči o težini životnih

²⁹ HAS-O-HK-219-42; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 55.

³⁰ HAS-O-HK-219-43; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 57.

³¹ Tara Zahra, “Zamišljene nezajednice: nacionalna ravnodušnost kao analitička kategorija”, u: *Nadi-laženje nacionalne paradigme. Od historiografskog nacionalizma do transnacionalnih pristupa*, ur. Branimir Janković i Nikola Tomašegović, Zagreb: Srednja Europa, 2025, 59–61.

³² HR-HDA-1059/11, br. 373, 29. 8. 1943. Pismo Hamdije Kreševljakovića Josipu Matasoviću.

okolnosti u kojima su putovanja bila onemogućena čak i do obližnjih mjesta poput Kreševa, Fojnice i Busovače. U pismima se jasno prepoznaje briga za porodicu i želja da se što prije vrati u svoju kuću te normalizira život. Takva pisma ne predstavljaju samo izvor za proučavanje života jednog intelektualca, već pružaju dubok i ličan uvid u to kako je rat oblikovao svakodnevicu u Sarajevu. Sve navedeno on sam sažima u simboličnu i emotivnu rečenicu: “Na mene djeluju mnogo i ove prilike”, kroz koju izražava svoja osjećanja, pri čemu se riječ “prilike” gotovo može shvatiti kao sinonim za sve ono što je rat donio sa sobom.³³

U jednom od pisama Josipu Matasoviću, Kreševljaković daje zanimljive informacije po pitanju prehrane u toku rata. Navodi kako će doći u Zagreb samo radi smještaja, napominjući da njegov prijatelj ne treba brinuti o hrani. Iz takvog odnosa jasno se prepoznaje svijest o općoj nestašici i visokoj cijeni namirnica, kao i želja da ne bude teret domaćinu koji je, sudeći prema njihovoj prepisci, i sam prolazio kroz težak životni period.³⁴ Pored toga piše Matasoviću da ne treba ni “pića, jer vino ne pijem, a kahve nema ni ovdje, pa sam se i od nje odučio”,³⁵ što nam dodatno približava oskudicu koja je prožimala ratnu svakodnevnicu u Sarajevu. Do hrane nije bilo lako doći iz više razloga. Najvažniji je svakako bila nestašica, ali su značajnu ulogu u tome imali i način distribuiranja, kao i mnogobrojne malverzacije koje su bile dio svakodnevnice.³⁶

³³ GHB, SMT-28-1623-1942.

³⁴ U periodu Drugog svjetskog rata Matasović je po svemu sudeći i sam prolazio kroz težak period života i bio u značajnim finansijskim problemima, o čemu je pisao Kreševljakoviću, a dodatno mu je otežavala činjenica da je kod njega u Zagrebu boravila porodica njegove sestre čija je imovina ratom stradala. Pogledati: HR-HDA-1059/11, br. 373, 16. 12. 1942. Pismo Josipa Matasovića Hamdiji Kreševljakoviću; HR-HDA-1059/11, br. 373, 23. 12. 1942. Pismo Hamdije Kreševljakovića Josipu Matasoviću.

³⁵ HR-HDA-1059/11, br. 373, 17. 4. 1942. Pismo Hamdije Kreševljakovića Josipu Matasoviću.

³⁶ O procesu snabdijevanja građana Sarajeva namirnicama u Drugom svjetskom ratu vidjeti u: Nikica Barić, “Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024, god. 56, br. 1, 116–117; U jednom dopisu od 2. 9. 1941. upućenom Gradskom poglavarstvu, župan Velike župe Vrhbosna izričito naglašava kako ima saznanja da pojedinci koriste teški trenutak kako bi sebi pribavili određenu korist, te obilaze ustanove, ali i privatne kuće. U tom smislu od Gradskog poglavarstva zatraženo je da se

Na primjeru Kreševljakovića mogu se vidjeti posljedice nedostatka hrane, a sveukupnoj slici njegovog stanja doprinijeli su vjerovatno i drugi faktori. U pismu iz februara 1942. godine navodi da je “izgubio (sam) 19 kg”, te dodaje da “za putovanje nisam nikako sposoban”.³⁷ Ove riječi svjedoče o ozbiljnom pogoršanju zdravstvenog stanja izazvanog ratnim uslovima, u kojima nedostatak adekvatne prehrane igra ključnu ulogu. Još konkretnije podatke nalazimo u pismu iz 1943. godine, upućenom Matasoviću, gdje autor navodi da su mu “slaba i skupa hrana i mnogo posla u školi ... skoro iscrpili svu snagu”, te zaključuje da je postao “nesposoban za rad, koji ja volim”.³⁸ Da se njegovo stanje nije značajno popravljalo, pokazuje nam i pismo poslano u augustu iste godine Seidu Mustafi Traljiću, gdje izjavljuje: “Iskreno ti kažem da sam već odavno slab i da mi sve više ponestaje snage. Vjeruj mi, za me više nije nikakva služba, ni škola ni muzej.”³⁹ U nastavku istog pisma istaknuo je i to da su mu ratne prilike u tolikoj mjeri onemogućavale intelektualni i naučni rad da je čak i mogućnost angažmana na “Balkanskom institutu” smatrao “nemogućim”, a to je opisao ovim riječima: “Kad je ovdje bio u srpnju gosp. Peršić iz ministarstva prosvjete, govorio mi je da me dodijeli Balkanskom institutu. Rekao sam mu iskreno da nema smisla otvarati taj zavod dok rat traje, jer je svaki rad nemoguć.”⁴⁰

U toku Drugog svjetskog rata, kao što je ranije spomenuto, Sarajevo je bilo jedno od najčešćih i najznačajnijih utočišta za muslimanske izbjeglice

“brine za te izbjeglice, a i da se po mogućnosti što uspješnije stane na put toj nepoštenoj raboti, pa da se i pojedine ustanove upute o radu odbora koji će se brinuti oko opskrbe kao i o potrebama tih izbjeglica”. Historijski muzej Bosne i Hercegovine (dalje: HMBiH), Fond: Nezavisna Država Hrvatska (dalje: NDH), kut. 6, sig. 2063. Oni koji su bili uposlenici javnih institucija bili su u nešto boljoj situaciji, jer su imali više načina da dođu do prehrambenih namirnica. Iz jednog pisma Šaćira Sikirića upućenog Seidu Mustafi Traljiću vidimo da se on, kao upravnik Više islamske šerijatsko-teološke škole, zalagao za to da i uposlenici internata dobiju određenu količinu namirnica, kako sam navodi: “s obzirom na novo nastale prilike u cijenama živežnih namirnica”. GHB, SMT-5-234-1943. O Šaćiru Sikiriću pogledati: A. Maslo i dr., “Pisma Šaćira Sikirića”, 167–197.

³⁷ GHB, SMT-28-1635-1943.

³⁸ HR-HDA-1059/11, br. 373, 29. 8. 1943. Pismo Hamdije Kreševljakovića Josipu Matasoviću.

³⁹ GHB-SMT-28-1634-1943.

⁴⁰ Isto.

iz Podrinja i Hercegovine. Informacije koje je moguće pronaći o izbjeglicama na prostoru Sarajeva uglavnom dolaze iz administrativnih spisa i različitih vrsta izvještaja. Na taj način “glas izbjeglica” često biva zanemaren i njihova perspektiva nedostaje. Ipak, utjecaj izbjeglica na svakodnevni život Grada ostao je zabilježen u privatnoj korespondenciji. U okolnostima slabe opskrbe i brige za izbjegličku populaciju, u Sarajevu se stanovništvo tokom cijelog perioda rata borilo sa zaraznim bolestima, koje su u određenim periodima dostizale i razine epidemije.⁴¹ U jednom pismu Josipu Matasoviću Kreševljaković je ukazao na to da je i njegova porodica bila pogođena raznim bolestima, tačnije Kreševljaković piše da je “tri sedmice (sam) bio u velikoj brizi, jer mi je sin imao trbušni tifus”.⁴² Slične informacije prenio je i Alija Nametak⁴³ u jednom svom pismu Muniru Šahinoviću⁴⁴ na samom kraju 1942. godine. Nametak spominje kako je “u Sarajevu dosta bolesti, koju ni doktori nisu mogli ustanoviti. Ima dosta simptoma trbušnog tifusa, a ponešto nalik i na tešku gripu. Ima u narodu i kavsluka,⁴⁵ ali o tome si valjda čuo.”⁴⁶

Kao osoba koja je u muslimanskoj zajednici bila izuzetno cijenjena i značajna, Hamdija Kreševljaković susreo se tokom rata i s tim da su pojedinci nastojali iskoristiti njegovo ime i autoritet. Naime, pojedine su osobe

⁴¹ A. Muhedinović, “The Attitude of the Authorities”, 182-190; A. Muhedinović, “Djelovanje i uloga Muslimanskog dobrotvornog društva ‘Merhamet’”, 60-68; M. Hamović, *Izbjeglištvo*, 238-250.

⁴² HR-HDA-1059/11, br. 373, 24. 10. 1941.

⁴³ Alija Nametak (1906-1987) bio je muslimanski književnik i intelektualac, do kraja Drugog svjetskog rata vrlo angažiran u književnom i kulturnom životu. Više u: Omer Merzić, *Alija Nametak: Biografija i bibliografija*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2024; Nametak, Alija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/nametak-alija> (pristupljeno: 21. 7. 2025).

⁴⁴ Munir Šahinović Ekremov (1900-april 1945) bio je muslimanski novinar i književnik, te urednik “Muslimanske sviesti”. U toku Drugog svjetskog rata stavio se u službu ustaškog režima u NDH. Više u: *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945.*, ur. Zdravko Dizdār, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić, Zagreb: Minerva, 1997, 375.

⁴⁵ Od pridjeva *kavzli*, onaj koji ima probavne smetnje, neurednu stolicu, zatvoren, začepljen. U ovom slučaju pojava koja je nastala kao posljedica dugotrajne nepravilne i nedovoljne ishrane kod stanovništva. Vidjeti: Dževad Jahić, *Rječnik bosanskog jezika. Tom četvrti*, Sarajevo: autor, 2012, 107.

⁴⁶ HAS, Šahinović Munir (dalje: ŠM) – 130, 59.

pokušale objaviti dva teksta pod njegovim imenom iako on, kako navodi u pismu Hadžijahiću, niti ih je napisao niti je “mogao pomisliti da bi se ma ikome tako što moglo dogoditi”.⁴⁷ Sam Kreševljaković koristio je svoj ugled i poziciju koju je “uživao” u društvu pa je tako apelirao kod Munira Šahinovića da se oslobodi njihov zajednički prijatelj Mustafa Skaka, koji je bio optužen za komunizam, što je u to vrijeme značilo realnu prijetnju zatvorom, pa i smrtnom kaznom. U toj molbi Kreševljaković se pozvao na to da je Šahinović nekada ranije insistirao da mu učini uslugu te je pisao: “sad te lijepo molim da ono što bi učinio meni učiniš bratu i moga ahba-ba”.⁴⁸ Informacije iz ovog pisma ukazuju na atmosferu straha i represije pri čemu je i sama sumnja na komunističku djelatnost mogla biti dovoljna da pojedinci budu uhapšeni, proganjani pa i ubijeni, ali govore i o humanosti koja je opstala u pojedincima bez obzira na strah i represiju, kao i o tome da su postojale određene društvene mreže kao neformalni kanali putem kojih se mogao riješiti problem, što predstavlja odličan primjer taktika i strategija “običnog” čovjeka kojima se prevazilaze okolnosti kreirane od sistema vlasti, kako je to definirao Michel de Certeau.⁴⁹

Personalna korespondencija nudi određene podatke i o različitim društvenim zbivanjima. Iako na margini ratnih dešavanja, pokušaj osnivanja medicinskog fakulteta, kada ga posmatramo iz perspektive običnih ljudi donosi zanimljive priče i ukazuje kakve je sve mogućnosti, ali i poteškoće ova inicijativa kreirala u ratnom Sarajevu. Naime, 16. aprila 1944. godine u Sarajevu je boravila delegacija koju su sačinjavali dr. Lujo Thaller,⁵⁰ dr. Ante Šercer⁵¹

⁴⁷ HAS-O-HK-219-43. Pogledati: *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 56.

⁴⁸ HAS, ŠM – 130, 61.

⁴⁹ M. de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, xii–xxxiv

⁵⁰ Thaller, Lujo. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://enciklopedija.hr/clanak/thaller-lujo> (pristupljeno: 16.7.2025); *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 47.

⁵¹ Šercer, Ante. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://enciklopedija.hr/clanak/sercer-ante> (pristupljeno: 16. 7. 2025); *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 57.

i dr. Ibrahim Ruždić,⁵² a koja je za cilj imala ispitati okolnosti i mogućnosti osnivanja medicinskog fakulteta u Sarajevu.⁵³ Iz pisma Kreševljakovića upućenog Hadžijahiću mogu se iščitati određeni detalji poput toga da su im ljudi u Sarajevu izašli u susret – “koliko smo više mogli i umjeli otišli su najzadovoljniji iz Sarajeva. Sva trojica su održali po jedno predavanje”.⁵⁴ Prema podacima pronađenim u štampi, predavanje dr. Thallera pod naslovom “Islam u povijesti medicine” privuklo je pažnju Sarajlija naročito zbog toga što je Thaller izuzetno pozitivno govorio o značaju muslimana, posebno Arapa u razvoju medicinske nauke, te je naglasio da osnivanje medicinskog fakulteta u Sarajevu ne znači da dolazi “zapadna nauka da obogati iztok”, već da lokalno muslimansko stanovništvo izučava medicinsku nauku “koju su toliko zadužili muslimanski narodi”.⁵⁵ Ono što je Kreševljaković u svom pismu istaknuo jeste kako je dr. Thaller “morao obnoviti svoje predavanje, jer je svijet htio da ga još jednom čuje. Na drugom predavanju bilo je toliko svijeta, da se to ne pamti u nas”.⁵⁶ Uz to je, za dr. Thallera, napisao da je “bio (je) tako objektivan i iskren, kako to može biti samo čovjek velike obrazovanosti i još veće tolerancije”, te istaknuo to da je “citirao (je) i ajete iz Kurana”.⁵⁷

Priča o osnivanju medicinskog fakulteta u Sarajevu, te svojevrсна euforija i interes koji su Sarajlije pokazale prilikom predavanja dr. Thallera imala je i svoj nastavak. Fakultet je trebao početi s radom već u jesen 1944. godine,⁵⁸ što je podstaklo određeni broj sarajevske omladine zainteresirane za studij medicine da se na isti i prijavi. Međutim, iz nekolicine sačuvanih pisama koju je grupa sarajevskih mladića pisala Seidu Mustafi Traljiću, kao

⁵² Z. Hasanbegović, “Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske”, 996; *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945.*, 352; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 57.

⁵³ “Za otvaranje medicinskog fakulteta u Sarajevu”, *Novi list*, br. 898, god. 4, 16. 4. 1944., 5. O samoj inicijativi za osnivanje medicinskog fakulteta pogledati i: “U Sarajevu i Splitu osnivaju se medicinski fakulteti”, *Novi list*, br. 867, 10. 3. 1944, 5.

⁵⁴ HAS-O-HK-219-43; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 57.

⁵⁵ “Predavanje dra Luje Thallera. Islam u povijesti medicine”, *Novi list*, br. 901, 20. 4. 1944, 5.

⁵⁶ HAS-O-HK-219-43; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 57.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ “U Sarajevu i Splitu osnivaju se medicinski fakulteti”, *Novi list*, br. 867, 10. 3. 1944, 5.

uposleniku Ministarstva narodne prosvjete NDH, vidimo da je postojao niz otežavajućih okolnosti za one koji su željeli upisati studij. U prvom pismu, koje potpisuju učenici Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu: Edhem Traljić, Safet Čatović, Alija Misirlija i Sabrija Smajić, ističe se da među omladinom “pokazalo se je veliko zanimanje kako kod sadanjih svršenika tako i kod ostalih djaka ove škole”.⁵⁹ Problem za upis ovih učenika na medicinski fakultet predstavljalo je nepostojanje odobrenja da učenici Gazi Husrev-begove medrese mogu studirati na ovom fakultetu, kao što su imali za teološki, pravni i filozofski fakultet. Učenici su istakli da je uprava Gazi Husrev-begove medrese preko Ulema medžlisa poslala Ministarstvu prosvjete NDH “pozitivno mišljenje i to tako, da se svršenici iste, koji nisu uživali stipendiju ili bilo kakvu podporu vakufa, mogu upisati na Medicinski fakultet izravno, dok oni koji su uživali privilegije vakufa, trebaju dozvolu Ulema Medžlisa”.⁶⁰ Ipak, iz sačuvane korespondencije, koliko je moguće pratiti slučaj, učenici Gazi Husrev-begove medrese nisu dobili pozitivan odgovor, te su ponovno apelirali kod Traljića da im pomogne. U posljednjem pismu, koje je datirano 16. februara 1945. godine, učenici su detaljnije opisali situaciju. Ukazali su na širi problem obrazovanja u muslimanskoj zajednici. Prema navodima u pismu, Viša islamska šerijatska teološka škola u Sarajevu primila je “samo 5 svršenika medrese dok je ostalo 7 odbijeno, i to bez ikakvih opravdanih razloga. Pitamo Vas, kuda su prispjeli i kakva je budućnost ovih odbijenih absolvenata, ako im se ne omogući upis na medicinu, budući da im je sada nemoguć pristup na Pravni i Filozofski, jer su većinom izbjeglice”.⁶¹ Učenici su iznijeli i optužbe prema Ulema medžlisu smatrajući da prema njihovim saznanjima “glavnu smetnju glede te stvari čini Ulema Medžlis, koji je čudnog mišljenja da naši svršenici moraju nastaviti naukovanje na polju teologije, iako imamo dovoljan broj vjerske inteligencije, te vas ponovo molimo da učinite na toj stvari koliko možete,

⁵⁹ GHB- SMT-42-2221-1945.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

kako ne bismo bili prepušteni hirovima ljudi, koji nas ne razumiju”.⁶² Ova pisma ukazuju nam na postojanje dugotrajnog problema u razumijevanju obrazovanja u muslimanskoj zajednici sve od kraja osmanske uprave pa do vremena socijalističke Jugoslavije. U tom periodu postojalo je nekoliko struja unutar bošnjačke uleme, pa samim tim i različitih poimanja o tome gdje i šta treba da bude predmet izučavanja muslimanske omladine. Također, u sklopu navedenog problema posebno mjesto zauzimaju rasprave i dileme o školovanju ženske muslimanske djece.⁶³

U pismu koje je Mehmed Handžić uputio Hamdiji Kreševljakoviću neposredno prije smrti 1944. godine izražava se duboka zabrinutost zbog moralnog posrnuća i duhovne dezorijentacije društva usred ratnih previranja. On piše: “s koje god strane pogledaš sami mrak ti pred oči izlazi. I jedino dragi Alah je kader dati malo nade, s druge strane su nade potpuno bez osnove”.⁶⁴ Ovim riječima Handžić svjedoči o duhovnom očaju i gubitku povjerenja u mogućnost moralnog i društvenog oporavka, ali i o vjeri da se jedina nada može pronaći u duhovnosti i Božijoj volji. Njegove misli odražavaju svijest o vremenu u kojem su rat i ideološki sukobi razorili ne samo materijalni već i etički poredak zajednice. O vanrednim okolnostima rata i života u Sarajevu značajne informacije donosi i pismo koje je sačuvano u ostavštini Munira Šahinovića Ekremova u Historijskom arhivu Sarajevo (HAS). Iako pošiljalac pisma nije poznat, radi se o prijatelju Munira Šahinovića, nekom ko se u pismu poziva na svoj “begovski ponos”,⁶⁵ te opisujući oskudicu i siromaštvo u ratnom Sarajevu piše: “kada vidim kako drugi svijet živi, meni je vrlo dobro, pošto u Sarajevu vlada velika bijeda i kud god se makneš, čapala za oči, daj pomozi i t.d., pak nije čudo kad bi čoeak prodo i zadnju košulju, kad vidi

⁶² GHB-SMT-5-241-1945.

⁶³ Pogledati: Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2017, 42–43; Ajdin Muhedinović, “Pokušaj organiziranja analfabetskog tečaja za muslimanke u Puračiću (1940–1941): slučaj učiteljice Borke Dobanovački”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2024, br. 23, 273–289.

⁶⁴ GHB-SMT-28-1600-1942.

⁶⁵ HAS, ŠM-130, 60.

druge gladne, a meni nije žao da sam prodo i sve što imam te da sam kome pomogo”.⁶⁶ Međutim, osim što govori o socijalnom stanju u Sarajevu, ovo pismo nudi i neka druga zapažanja o životu i ponašanju ljudi. Ono je i izvor za proučavanje antisemitizma na području Grada. U periodu Drugog svjetskog rata Jevreji Sarajeva bili su izloženi holokaustu s ciljem potpunog uništenja od strane ustaškog režima i njemačke okupacione vlasti.⁶⁷ Formalno i pravno progon Jevreja je bio legaliziran, a pljačka, oduzimanje i dodjeljivanje njihovih trgovačkih i privrednih objekata svakodnevna praksa.⁶⁸ U ovdje razmatranom pismu koje je primio Munir Šahinović stoji: “što se tiče židovskog dućana niti ću ga ja više tražiti i zahvalan sam što ga uopće nisam dobio. Eto i Fiko je dobio dućan, pa kakvu je sreću razgrno. U tim param nema sreće”.⁶⁹ Navedeni citat pokazuje nam da je potražnja za oduzetom jevrejskom imovinom postojala, te da su ti isti pojedinci bili svjesni neispravnosti takvog postupka, pa čak i imali snažne moralne dileme o daljem potraživanju takve imovine u ratnim okolnostima.

Ono što je posebno zanimljivo jeste autorov osvrt na život uopće i promjenu u njegovom poimanju vrijednosti, nastalu pod utjecajem rata, stradanja i siromaštva. On piše: “nekada sam imo i po dvadeset odijela, ali tada možda nisam bio duševno zadovoljan. Danas i ako imam svega jedno, zadovoljan sam”.⁷⁰ Ova rečenica odražava duboku promjenu u percepciji smisla i materijalnog posjeda, ali i suočavanje s pitanjem šta znači ostati čovjek u vremenu kada je osnovna briga preživjeti. Autor pritom izražava razočaranje ponašanjem pojedinaca koji su, uprkos ratnom kontekstu,

⁶⁶ HAS, ŠM-130, 60.

⁶⁷ Više o položaju Jevreja u toku Drugog svjetskog rata u Sarajevu, ali i na prostoru cijele Bosne i Hercegovine pogledati u: Sanja Gladanac Petrović, “Bosna i Hercegovina u sastavu Nezavisne Države Hrvatske”, u: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945), tom V*, ur. Adnan Jahić i Sanja Gladanac Petrović, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, 150–158; A. Korb, *Im Schatten des Weltkriegs*, 149–152.

⁶⁸ O postupku konfiskacije i dodjele sarajevske fabrike tekstila “Šik” muslimanskom dobrotvornom društvu “Merhamet” vidjeti u: A. Muhedinović, “Djelovanje i uloga Muslimanskog dobrotvornog društva ‘Merhamet’”, 60–61.

⁶⁹ HAS, ŠM-130, 60.

⁷⁰ Isto.

nastojali iskoristiti tuđe nevolje i steći ličnu korist, što ukazuje na moralno raslojavanje društva. Na kraju pisma osvrće se i na Šahinovićeve kritike, koji mu je prigovorio da “neće imati mjesta među ljudima”, odgovarajući rezignirano: “Vala danas ih dragi Munire ja i ne vidim po Sarajvu. Bašeskija je onda nabrojio osamnest, a danas nebi ni jednog”.⁷¹ Ovim riječima autor ne izražava samo lično razočaranje nego i duboku egzistencijalnu sumnju u samo postojanje “ljudskosti” u društvu razorenom ratom. U takvim okolnostima, u kojima se kroz nasilje pokušava uspostaviti novi poredak lišen *drugosti*, ljudi često odbacuju vlastiti humanitet, tj. do izražaja dolazi njegova mračna strana. Refleksije o očuvanju moralnog integriteta i vjeri u ljudske vrijednosti prisutne su i u korespondenciji Hamdije Kreševljakovića, koji u pismu upućenom Muhamedu Hadžijahiću, neposredno nakon rata, navodi da mu nije žao što je iz kuće prodao “dosta nepotrebnih a i nešto potrebnih stvari”, jer je, kako kaže, “ostao svijetla obraza”. Takve riječi svjedoče o unutrašnjoj potrebi da se uprkos gubitku materijalnih dobara sačuva dostojanstvo i moralna čestitost kao posljednja potvrda ljudskosti”.⁷² Ovakvi primjeri i odluke da se pojedinci rastanu od dragih i često neophodnih predmeta, kao što su u slučaju Hamdije Kreševljakovića bile knjige iz njegove biblioteke,⁷³ predstavljaju jedan od najizražajnijih pokazatelja izmijenjene ratne svakodnevice. Takvi postupci naročito dolaze do izražaja u porodicama koje su prije sukoba pripadale obrazovanijem i društveno uglednijem sloju, a koje su, suočene s oskudicom, bile prisiljene na prodaju lične imovine kako bi osigurale osnovnu egzistenciju. To vidimo i u slučaju Borivoja Jevtića i njegove porodice.⁷⁴ U pismu koje mu je

⁷¹ HAS, ŠM-130, 60.

⁷² HAS-O-HK-219-44; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 59.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Borivoje Jevtić (1894–1954) je bio srpski književnik, književni i pozorišni radnik, pripadnik pokreta “Mlada Bosna”. Jevtić, Borivoje. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/jevtic-borivoje> (pristupljeno: 22. 7. 2025). U toku Drugog svjetskog rata Borivoje Jevtić boravio je u Beogradu, u izbjeglištvu, sa suprugom Mirom, dok je njegova majka Jovanka ostala u Sarajevu. U njegovoj zaostavštini koja se čuva u Historijskom arhivu u Sarajevu sačuvan je značajan korpus pisama koja je njegova majka Jovanka pisala njemu i njegovoj supruzi Miri. HAS, Jevtić Borivoje (JB)-50.

majka Jovanka uputila u augustu 1941. godine navodi se da je upravniku pozorišta ponudila na prodaju stalažu za 600 dinara, nakon čega je on “pito hoćeteli prodati i pisaći stol”.⁷⁵ Prema svemu sudeći, riječ je o Ahmedu Muradbegoviću,⁷⁶ koji je od juna 1941. godine obavljao dužnost upravnika Narodnog pozorišta u Sarajevu, tada preimenovanog u Hrvatsko državno kazalište. Upravo u ovom pozorištu, do početka rata, Borivoje Jevtić radio je kao dramaturg.⁷⁷ Ovakve epizode jasno svjedoče o tome kako rat utiče na poredak prioriteta, te dovodi ljude u situaciju da se odriču za njih važnih predmeta kako bi opstali.

Pisma Jovanke Jevtić upućena sinu Borivoju predstavljaju izuzetno vrijedan korpus lične korespondencije koji zahtijeva pažljivije razmatranje. Njihov sadržaj obiluje intimnim detaljima i duboko emotivnim tonom majke koja se obraća sinu u izbjeglištvu. Osim što odražavaju njezinu ličnu borbu i emocionalna stanja, ova pisma pružaju dragocjen uvid u širu sliku ratne svakodnevice u Sarajevu, posebno u pogledu međuljudskih odnosa i načina na koji su stariji i osamljeni pojedinci proživljavali okupaciju, gubitke i osjećaj nesigurnosti. Kroz Jovankine zapise moguće je sagledati kako su se potresi u društvenom tkivu zajednice i nasilje nad njom manifestirali u privatnim prostorima doma i intime, pa tako možemo saznati kako je jedna starija gospođa proživljavala dane okupacije i terora, odlaske svojih najbližih rođaka i komšija u izbjeglištvo i neizvjesnost.⁷⁸ U svojim pismima ona povremeno govori i o svakodnevnim praksama, uključujući prehranu, navodeći da ona i njene komšinice često konzumiraju bijeli luk: “istućemo pa ulja metnemo i to je zdravo”.⁷⁹ Istovremeno opisuje pogoršanje vlastitog

⁷⁵ HAS, JB-50- kutija 4, 462.

⁷⁶ Ahmed Muradbegović (1898-1972), bošnjački i hrvatski književnik i pozorišni radnik, u toku Drugog svjetskog rata, dakle za vrijeme postojanja NDH, bio je upravnik Narodnog pozorišta u Sarajevu. Muradbegović, Ahmed. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/muradbegovic-ahmed> (pristupljeno: 2. 8. 2025)

⁷⁷ “Historijat”, <https://nps.ba/stranica/historijat/2> (pristupljeno: 2. 8. 2025).

⁷⁸ HAS, JB-50-kutija 4, 466a; HAS, JB-50-kutija 4, 462; HAS, JB-50-kutija 4, 464.

⁷⁹ HAS, JB-50-kutija 4, 466.

zdravstvenog stanja i zabrinjavajući gubitak težine: “ja sam se osušila da se plašim sama sebe. Što god pomislim ja skuham a opet smršavam”.⁸⁰ U jednom od pisama iz augusta 1941. godine spominje izuzetno visoke temperature, pišući: “ovako mi nije nikada vruće bilo”.⁸¹ Ovi fragmenti svjedoče o tjelesnom i emocionalnom iscrpljivanju koje je pratilo život u ratnim uslovima, ali i o pokušajima da se zadrži osjećaj normalnosti kroz rutinske radnje poput kuhanja i pisanja pisama. Posebno je značajno to što Jovanka u svojim zapisima kontinuirano izražava strah, osjećaj usamljenosti i nesigurnosti, što je vodi do odluke da, uprkos poznim godinama, proda kuću i pokuša doći do sina u Beogradu.⁸² Njezina prepiska tako postaje svjedočanstvo o rasapu svijeta u kojem je nasilje razorilo društvene veze i u kojem se lična egzistencija svela na borbu između nade i beznađa. Iako se u ponekim dijelovima dotiče i elemenata javnog života, poput napomene da se stan u koji se preselila nalazio u “bivša Aleksandra ulica, a sada dr. Ante Pavelića”,⁸³ ne pokazuje otvoreno interesiranje za simboliku te promjene. Međutim, takva šutnja ne odražava samo povlačenje u privatnost, već i svijest o političkoj i egzistencijalnoj opasnosti u kojoj se nalazila. Kao Srпкиnja u Sarajevu pod ustaškom okupacijom, Jovanka Jevtić bila je izložena stalnom strahu, nesigurnosti i mogućnosti progona, pa su njezina pisma, osim ličnog svjedočanstva, ujedno i dokument samokontrole u društvu pod nadzorom. U tom smislu, odsustvo komentara o javnim događajima i simboličkim manifestacijama nove vlasti može se razumjeti kao čin opreza i prilagođavanja okolnostima u kojima su pisma prolazila kroz strogu cenzuru. Njeno povlačenje u prostor intime i porodičnih odnosa ne proizlazi samo iz lične potrebe za mirom, već i iz racionalne svijesti o ograničenjima javnog izražavanja u kontekstu straha, nadzora i represije, gdje je šutnja predstavljala oblik prilagođavanja okolnostima i zaštite vlastite sigurnosti.

⁸⁰ HAS, JB-50-kutija 4, 462.

⁸¹ Isto.

⁸² HAS, JB-50-kutija 4, 466a; HAS, JB-50-kutija 4, 462.

⁸³ HAS, JB-50-kutija 4, 461.

Zaključak

Većina prezentiranih pisama u ovom radu oslikava složene i često teške okolnosti kroz koje su prolazili pojedinci u Sarajevu tokom Drugog svjetskog rata, od studenata i intelektualaca do “običnih” ljudi o kojima ne posjedujemo značajnije biografske podatke. Kroz njihove riječi oblikuje se jedna slika stvarnosti ispunjena ličnim izazovima, nesigurnošću i stalnim nastojanjem da se očuva osjećaj normalnosti. U vremenu obilježenom represijom, strahom, oskudicom i društvenom nestabilnošću, pisma su bila sredstvo za izražavanje emocija i pisanja o svakodnevnoj borbi ljudi koja je daleko nadilazila dominantni narativ o ratu i ratnim događajima.

Kroz Kreševljakovićeve pisma otkrivamo unutrašnji svijet jednog intelektualca suočenog s drastičnim promjenama koje rat donosi. Njegova svjedočanstva o gubitku doma, nemogućnosti obavljanja naučnog rada, pogoršanju zdravstvenog stanja i psihološkoj iscrpljenosti, svjedoče o tome kako se ratna svakodnevica reflektirala i na one koji su dotad imali društveni ugled, intelektualni autoritet i relativno stabilan život. U tom smislu, Kreševljakovićev slučaj je paradigmatički primjer ratne svakodnevice jednog obrazovanog, uglednog građanina, ali i univerzalni prikaz nemoći pojedinca suočenog s ratnim okolnostima.

Kroz pisma drugih aktera, Jovanke Jevtić, Alije Nametka, Šaćira Sikića, maturanata Gazi Husrev-begove medrese i dr., upotpunjuje se slika svakodnevice stanovnika Sarajeva. Naime, u tim tekstovima pronalazimo strah, osamljenost, gubitak nade, ali i pokušaje da se sačuva dostojanstvo, ljudskost i kontakt s bližnjima. Prikaz problema ishrane, bolesti, nestašica i moralnih dilema dodatno oslikava svakodnevicu stanovništva u okupiranom gradu. Analiza ovdje prezentiranih pisama dodatno potvrđuje, kroz niz ličnih, odnosno subjektivnih percepcija ratnog perioda i ratnih iskustava, da je svakodnevni život u ratnom Sarajevu bio ispunjen brojnim teškoćama, ali i stalnim pokušajima prilagođavanja i očuvanja elementarne normalnosti.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Sarajevo,

– Zbirka: Seid Mustafa Traljić (SMT)

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo,

– Fond: Jevtić Borivoje (JB) – 50

– Fond: Lični fond Hamdije Kreševljakovića (O-HK) – 219

– Fond: Šahinović Munir (ŠM) – 130

Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Sarajevo,

– Fond: Nezavisna Država Hrvatska (NDH)

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb,

– Fond: Josip Matasović (HR-HDA-1059/11)

Objavljeni izvori

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine knjiga II,
Beograd: Opšta državna statistika, 1938.

Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959), ur.
Amer Maslo, Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo i Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2024.

Štampa

Brojitbeni izještaj Organizatornog ureda Glavnog ustaškog stana, Zagreb, 1942.

Sarajevski novi list, Sarajevo, 1941.

Novi list, Sarajevo, 1944.

Knjige

1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, ur. Enver Redžić, Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.
- Antonić, Zdravko, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.*, Tuzla: Univerzal, 1983.
- Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945)*, ur. Adnan Jahić, Sanja Gladanac Petrović, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023.
- Certeau, de Michel, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California, 2011.
- Duranović, Amir, *Snažan eho brionski*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017.
- Duranović, Amir, *Islamska zajednica u Jugoslavenskom socijalizmu*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021.
- Gaćanin, Sabaheta, *Pisma: Uvodna studija o tumačenju pisama kao izvora za opću, kulturnu i književnu historiju*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2018.
- Greble, Emily, *Sarajevo 1941–1945*, Sarajevo: University press – izdanja Magistrat, 2020.
- Hamović, Miloš, *Izbjegništvo u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Beograd: Filip Višnjić, 1994.
- Hoare, Marko Attila, *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni, Partizani i četnici 1941–1943.*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2023.
- Hurem, Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNZG – University Press, 2016.
- Jahić, Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2017.
- Josip Matasović i *paradigma kulturne povijesti*, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod, Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatski državni arhiv – Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2013.

Korb, Alexander, *Im Schatten des Weltkriegs: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 194–1945*, Hamburg: Hamburger Edition, 2013.

Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: P.I.P. Pavičić, 2002.

Merzić, Omer, *Alija Nametak: Biografija i bibliografija*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2024.

Nakaš, Lejla, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2010.

Plamper, Jan, *Geschichte und Gefühl. Grundlagen der Emotionsgeschichte*, München: Siedler, 2012.

Redžić, Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998.

Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. –1945, ur. Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić, Zagreb: Minerva, 1997.

Članci

Barić, Nikica, “Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024, god. 56, br. 1, 115–138.

Berhamović, Mustafa, “Arhivska zbirka Seida M. Traljića”, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2021, god. 28, br. 42, 235–245.

Brkljača, Seka, “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”, u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9–29.

Gladanac Petrović, Sanja, “Bosna i Hercegovina u sastavu Nezavisne Države Hrvatske”, u: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945) tom V*, ur. Adnan Jahić i Sanja Petrović Gladanac, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, 150–158.

- Hasanbegović, Zlatko, “Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, god. 40, br. 3, 969–998.
- Lorenz, Maren, “Tiefe Wunden. Gewalterfahrung in den Kriegen der Frühen Neuzeit”, u: *Gesellschaft – Gewalt – Vertrauen. Jan Philipp Reemtsam zum 60. Geburtstag*, ur. Ulrich Bielfeld, Heinz Bude, Bernd Greiner, Hamburg: Hamburger Edition, 2012, 332–354.
- Maslo, Amer, Ajdin Muhedinović, Péter Selmeczi, “Pisma Šaćira Sikirića Ignazu Goldziheru”, u: *Radovi (Historija, Historija Umjetnosti, Arheologija)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet – Centar za historijska istraživanje (CeHIS), br. 11, 167–97.
- Maslo, Amer, “Bistar, naobražen i čedan’: Znanstveni put i razvoj Hamdije Kreševljakovića (1888–1959)”, u: *Hamdija Kreševljaković. Nekrolozi*, ur. Amer Maslo, Sarajevo: O.Z. Rekultura/ U.G. Videoarhiv, 2022, 7–41.
- Maslo, Amer, “Suradnja Hamdije Kreševljakovića i Ferde Šišića”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024, god. 56, br. 1, 99–114.
- Muhedinović, Ajdin, “The Attitude of the Authorities of The Independent State of Croatia Towards the Refugees in Sarajevo During 1941 and 1942”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, br. 20, 173–198.
- Muhedinović, Ajdin, “Djelovanje i Uloga Muslimanskog Dobrotvornog Društva ‘Merhamet’ u Drugom Svjetskom Ratu (1941–1945)”, u: *Radovi (Historija Historija Umjetnosti Arheologija)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet – Centar za historijska istraživanje (CeHIS), 2023, br. 10, 51–83.
- Muhedinović, Ajdin, “Pokušaj organiziranja analfabetskog tečaja za muslimanke u Puračiću (1940–1941): slučaj učiteljice Borke Dobanovački”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2024, br. 23, 273–289.

- Pelidija, Enes, “Dr. Muhamed Hadžijahić – dostojan nastavljatelj porodične tradicije”, u: *Znakovi vremena*, Sarajevo: Naučnoistraživački institut “IBN SINA”, 2007, god. 10, br. 38, 10–35.
- Rebihić, Nehrudin, “Pisma kao izvor za proučavanje književne prošlosti (na primjeru korespondencije Alije Nametka između dva svjetska rata)”, u: *Društvene i humanističke studije*, Tuzla: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, 2022, br. 2 (19), 17–44.
- Veladžić, Sabina, “Jedno žensko sjećanje na bosanskohercegovački socijalizam 1980-ih i njegov kraj: Melika Salihbegović”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2024, br. 23, 291–381.
- Younis, Hana, “Selami i poljupci sa fronta”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2017, br. 47, 139–158.
- Zahra, Tara, “Zamišljene nezajednice: nacionalna ravnodušnost kao analitička kategorija”, u: *Nadilaženje nacionalne paradigme. Od historiografskog nacionalizma do transnacionalnih pristupa*, ur. Branimir Jankvoić i Nikola Tomašegović, Zagreb: Srednja Europa, 2025, 59–93.

Internetski izvori

<https://www.enciklopedija.hr/>

<https://nps.ba/>

Neobjavljeni rukopisi

- Gladanac, Sanja, *Državno školstvo u Velikoj župi Vrhbosna u Drugom svjetskom ratu sa akcentom na njegov ideološki sadržaj*, (magistarski rad – neobjavljeno), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2012.

LETTERS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF EVERYDAY LIFE IN SARAJEVO DURING WORLD WAR II

Summary

This paper explores everyday life in Sarajevo during the Second World War through an analysis of private correspondence. Using a microhistorical approach, it seeks to shed light on personal experiences, emotions, hardships, and strategies of adaptation in conditions of social and material instability. Letters written by intellectuals, students, and citizens from various social backgrounds enable a reconstruction of daily life marked by scarcity, emotional strain, disrupted education, declining health, and efforts to preserve dignity. The analysis demonstrates that private correspondence, although often personal and fragmentary, represents a valuable source for understanding deeper social processes, especially in times of crisis and uncertainty.

